

Стусь Анна Олександрівна

студентка групи ПСм-1-15-2.0д, V курс, спеціальність «Психологія»

aostus.il15@kubg.edu.ua

Науковий керівник

Лозова Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка

o.lozova@kubg.edu.ua

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. В роботі розглянуто сутнісний зміст, структуру, функції та прояви національної самосвідомості. Встановлено, нині причиною змін у національній самосвідомості українців є декілька процесів протилежної спрямованості та різної тривалості дії, які відбуваються одночасно: зростання національної самосвідомості, пов'язане з бажанням захистити свою країну та підвищити рівень соціальної справедливості, посилення ностальгії за періодом стабільності та прагнення до його повернення, а також процеси глобалізації та етномаргіналізації.

Ключові слова: нація; національна свідомість; національна самосвідомість; українська національна самосвідомість; динаміка національної самосвідомості.

Актуальність та доцільність дослідження. Національна самосвідомість є важливим засобом об'єднання життєвих зусиль нації. Зважаючи на те, що наша країна зараз проживає складний та динамічний етап свого розвитку, дослідження феномену національної самосвідомості та встановлення процесів, які визначають динаміку національної самосвідомості українців є актуальним завданням.

Аналіз останніх публікацій. Різні аспекти національної самосвідомості досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед вітчизняних досліджень слід відзначити роботи В. Карлової, Г. Касьянова, І. Кресіної. У цих роботах здійснено спробу визначити зміст поняття «національна самосвідомість», здійснити аналіз її структури та простежити її історичний розвиток.

Метою статті є дослідження феномену національної самосвідомості, визначення її суті, структури, функцій та проявів, а також встановлення процесів, які визначають динаміку національної самосвідомості українців протягом останніх років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично одним із перших об'єктів дослідження в галузі суспільної свідомості була етнічна (національна) свідомість, яка початково втілювалася в поняттях «народний дух» (М. Лацарус, Х. Штейнталь), «душа народу» (В. Вундт), «національний характер» (М. Бердяєв), «дух народу» (О. Потебня). Питання, пов'язані з етнічною та національною свідомістю, продовжують залишатися актуальними і сьогодні.

При розгляді поняттєвого базису національної самосвідомості, насамперед, варто звернути увагу на те, що поняття «нація» досі не має чіткого та загальноприйнятого визначення. Це полісемантичне поняття містить в собі як етнічний, так і політичний компоненти [7]. Основними концепціями нації є культурологічна, етнічна, історико-економічна, політична та психологічна. Розроблено ряд наукових підходів (примордіалістський, модерністський, конструктивістський, інструменталістський), які актуалізують значення певних факторів в утворенні націй [4].

За визначенням В. Карлової, політичною нацією є «державно-територіальна й політико-правова спільнота, яка існує на основі спільних політичних, історико-культурних, духовно-ціннісних характеристик і спільної самосвідомості; співтовариство громадян, переважно поліетнічне» [4]. Автор визначає такі ознаки політичної нації: національну мову державного рівня, спільні інтереси, назву, національну культуру, волю бути єдиним цілим, сформовану усталену самосвідомість своєї ідентичності [4].

Національна свідомість, за визначенням, – це сукупність соціальних, економічних, політичних, етичних, філософських, релігійних знань та поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які характеризують особливості життєдіяльності націй та етносів. Вона відображає властивий певному народу склад мислення, систему образів та уявлень, що стимулюють і регулюють поведінку в конкретних культурних та соціальних умовах.

Виділяють три рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державнополітичний [6]. Дослідниця І. Кресіна акцентує значення буденного

рівня, який характеризується єдністю свідомих і несвідомих, індивідуальних і архетипних елементів національної свідомості. У буденній свідомості нації відображаються як усталені, відносно стійкі звичаї, ментальні пріоритети і настанови, особливості поведінки та стереотипи, закріплені традицією, так і динамічні та скороминущі потреби, інтереси, цінності, почуття, настрої. Буденна свідомість – це своєрідне «сито», крізь яке після певного періоду просіювання відходить усе несуттєве, незначуще, а залишається вагоме для життя та поступу нації.

Зміст поняття національна свідомість складають національна психологія та національна ідеологія. Національна психологія включає в себе усвідомлену належність до нації та національні почуття – такі як любов до історичної батьківщини, патріотизм. Національна ідеологія – це концептуальне бачення корінних інтересів народу та шляхів їх задоволення. На нашу думку, останнім часом значимість ідеологічного компоненту посилюється, що відображається у появі теорій національної ідеології та їх популяризації. Яскравим прикладом може бути теорія «уявлених спільнот» Б. Андерсона [1], згідно якої важливими чинниками творення націй є символи та міфи – ідеологічні конструкції, створені для інтеграції нації у досягненні певної мети. Автор та послідовники теорії уявлених спільнот, наприклад Г. Касьянов, схильні занижувати значення національної психології та «об'єктивних» складових поняття «нація».

Національна самосвідомість є усвідомленням нацією себе, своєї історії і культури, свого місця у світі, своїх інтересів. За визначенням М. Джунусова, національна самосвідомість – це усвідомлення нацією себе як суспільного цілого, відмінного від інших національностей. Дослідник підкреслює, що важливою сутнісною характеристикою національної самосвідомості є вживання її представниками єдиної самоназви [за 2].

На відміну від етнічної самосвідомості, яка полягає в усвідомленні етносом себе як спільноті за біогенетичними, географічними, психологічними, культурними ознаками (з основним ідентифікуючим принципом «ми» – «вони»), національна самосвідомість ґрунтується на державній, політичній,

громадській, поліетнічній самоідентифікації. За змістом національна самосвідомість близька до національної свідомості, але відрізняється від останньої спрямованістю не на зовнішній світ, а на розуміння себе і свого місця в світі, а також відсутністю неусвідомлюваних компонентів [2].

Структура національної самосвідомості багатомірна. Якщо торкнутися типологічної структури, то, на думку В. Карлової, носіями національної самосвідомості політичної нації є: за елементним складом – політично свідомі і соціально активні громадяни, взаємодія яких утворює громадянське суспільство; історично і культурно – різні етнічні групи; територіально – регіони. При цьому різні аспекти внутрішньої різноманітності політичної нації забезпечують її цілісність, динамічну стійкість і здатність до саморозвитку [4].

Якщо ж розглянути національну самосвідомість з точки зору основних компетентностей носіїв, то С. Крапівенський виділяє такі її елементи: знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій, свят, звичаїв, ставлення до мови свого етносу, почуття національної гідності [за 2].

Рівневу структуру національної самосвідомості було запропоновано О. Мухамметбердиевим у вигляді схеми, яка включає в себе такі рівні відображення національного буття: когнітивно-раціональний (поняття, знання, символи); аксіологічний (оцінні погляди, думки, судження, уявлення); емоційний (почуття, настрої, переживання); регулятивний (орієнтації, установки, інтереси, потреби). Розроблена цим автором структура дає можливість визначити національну самосвідомість як систему таких об'єктів пізнання: «нація в цілому; цінності національної культури; національна історія; національна держава; національна Батьківщина; національне майбутнє; нації-сусіди» [за 2]. На відміну від інших дослідників, О. Мухамметбердиев до структури національної самосвідомості відносить не лише систему автостереотипів, а й низку гетеростеретипів, – комплекс установок, пов'язаний з націями-сусідами [за 2].

Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності, а також конкретні представники цієї нації. Колективна національна самосвідомість існує в індивідуальній національній свідомості і проявляється через неї, а індивідуальна національна самосвідомість містить ті чи інші риси колективної національної самосвідомості.

На підставі визначення О. Уледова В. Карлова визначає самосвідомість як стрижень свідомості соціального суб'єкта (соціальної групи) [2]. В. Карловою було проаналізовано функції національної самосвідомості в її державотворчому аспекті: «Установлено, що вирішальним чинником існування політичної нації є національна самосвідомість, яка виражає консенсус стосовно спільних цінностей національної спільноти, свідоме згуртування та об'єднання дій її представників щодо реалізації і захисту національних інтересів, вироблення спільних цілей і засобів їх досягнення в розбудові національної державності. Національна самосвідомість виступає джерелом легітимної влади, основним суб'єктом здійснюваних перетворень у державі». Також дослідниця підкреслює важливість адаптивно-захисної функції національної самосвідомості в розвитку нації [4].

Виявляється національна свідомість у комплексі зовнішньо-діяльнісних феноменів, які сприймаються сторонньою свідомістю як «дух етносу» як те, що відрізняє даний етнос від інших. Це те «обличчя», яким певний етнос повернутий до інших етносів.

Національна самосвідомість формується в процесі становлення національної ідентичності. Історичні аспекти формування національної самосвідомості українського народу докладно розглянуті в статті [3], у якій дослідниця уточнює етапи становлення національної самосвідомості в період національного відродження, з'ясовує її зв'язок із формуванням політичної нації та державотворчими процесами в Україні. Вартий уваги той факт, що українці тривалий період не мали власної держави, тому розвиток їх національної свідомості відбувався нелінійно.

Через те, що процеси формування нації та її свідомості є складними й тривалими, а співвідношення етнічного та політичного компонентів у понятті «нація» неоднозначно трактується різними дослідниками, постає питання історичних меж існування конкретних націй. Так, Г. Касьянов слушно зазначає, що «екстраполяція сучасного змісту поняття «національний» на явища, що належать до іншої епохи» не завжди є коректною [5]. На підставі цього автор робить висновок, що поняття «національний» та «український» взагалі не варто вживати стосовно населення території сучасної України у XVI – XVII ст. На його думку, лише з багатьма уточненнями «можна погодитися з тим, що в XVI – XVII ст. виникли передумови для формування певної форми свідомості, яку згодом, значно пізніше, почали називати національною, і становлення якої відбулося в наступні століття» [5].

На наш погляд, вживання поняття «національний» лише при розгляді трьох останніх століть української історії є недоцільним. Так, хоча форми і зміст етнічної свідомості, а також суспільне життя та державний устрій на території сучасної України помітно змінювалися з часом, історія цих об'єктів дослідження сягає значно далі, ніж кілька століть. Штучне відмежування останнього етапу від попередніх може негативно позначитися на аналізі довготривалих процесів формування національної свідомості українців.

Багатоплановий аналіз української національної свідомості, а також її взаємозв'язків з політичними процесами, які відбуваються в Україні та світі, представлено в роботі І. Кресіної [6]. Дослідження ґрунтуються на даних культурно-історичного, етнопсихологічного, соціологічного, структурно-функціонального, етнополітологічного та біогеодетерміністського методів [за 9].

Після проголошення незалежності перед Україною постало завдання формування громадянської національної спільноти зі спільною ідентичністю, спільними цінностями й метою, з розвиненою самосвідомістю. В. Карловою обґрунтовано, що «в поліетнічній державі, якою є й Україна, від співіснування етнічної і загальнонаціональної (громадянської) ідентичностей, їх

взаємодоповнюваності чи конкурентності залежить якість національної інтеграції в єдину націю» [4].

Українська загальнонаціональна ідентичність продовжує формуватися, і це формування відбувається у винятково складних умовах: економічної кризи, розриву суспільних зв'язків, кризи радянської ідентичності, духовної кризи, втрати психологічної впевненості людей. Українці, найбільша в країні етнічна спільнота, ще не є консолідованими. Значна частина представників українського етносу має недостатньо розвинений рівень національного самоусвідомлення. У праці В. Карлової [4] проаналізовано перешкоди національній інтеграції в Україні: регіональні, ментально-цивілізаційні, мовно-культурні, конфесійні відмінності, які мають різне походження. «Нині в Україні існує проблема переважання регіональної, територіальної ідентичності над загальнонаціональною. Встановлено, що несформованість загальнонаціональної ідентичності є підґрунтям для активізації загрози сепаратизму, спекуляцій довкола «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, соціальної та політичної поляризації й радикалізації окремих сегментів суспільства» [4].

Процеси глобалізації спричиняють подолання бар'єрів і скорочення відстаней між націями й державами, утворення єдиних економічних, інформаційних та інших просторів. Ці процеси несуть загрозу розвитку самобутності національних спільнот. Національна самосвідомість виконує найважливішу адаптивно-захисну функцію в розвитку нації і держави в сучасну епоху глобалізації. Без сформованої власної національної ідентичності та розвиненої національної самосвідомості українське суспільство не буде достатньо внутрішньо інтегрованим і стійким, здатним відповідати на численні виклики глобалізованого світу, не зможе здійснити повномасштабну економічну, соціальну і політичну модернізацію. Внаслідок масштабних процесів глобалізації лише відносно невелика частина держав є моноетнічними. Поліетнічні держави тим чи іншим чином вирішують питання міжетнічних стосунків та інтеграції нації.

Сьогодні в національній самосвідомості українців одночасно відбувається декілька процесів протилежної спрямованості та різної тривалості дії. Такі довготривалі процеси, як етномаргіналізація (пов'язана, насамперед, з урбанізацією) та глобалізація є причиною зниження рівня національної самосвідомості українців.

За визначенням Р. Парка, маргіналами є «люди, котрі перебувають на межі двох чи більше соціальних світів, але не приймаються жодним із них як його повноправні учасники» [8]. Відповідно, етномаргінал – це соціальний тип особи, яка стоїть на межі двох етнокультурних (лінгвокультурних) світів і не є органічно інтегрованою в жоден із них. Така «двоїстість» є джерелом ціннісно-орієнтаційної та поведінкової суперечливості етномаргінала. В Україні явище етномаргіналізації спостерігається в умовах міст, в урбаністичному докільлі, воно, насамперед, пов'язане з міграцією недоурбанізованих мігрантів-селян до майже всуціль зросійщеного міста. Таке змішування «двох світів» стрибкоподібно прогресувало протягом останніх 5-7 років. Внаслідок цього відбувається «розрідження» та ерозія української етнічної свідомості.

Крім того, дестабілізація ситуації в країні, війна на власній території, масове вимушене переселення стали причиною зниження рівня життя. Це викликає у значної частини людей, особливо літніх, ідеалізацію спокою та стабільності минулих часів та ностальгію за СРСР, за «родиною народів».

З іншого боку, в Україні є сильні традиції національно-визвольної боротьби, які за останні роки вийшли на новий етап розвитку. Громадянські протести стали потужним каталізатором зростання національної самосвідомості їх учасників. Багато патріотично налаштованих українців, особливо молодих, добровільно пішли захищати Україну. Серед тих, хто за останній час усвідомив свою належність до української нації, досить багато людей, які не є етнічними українцями.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Національна свідомість – це характерний для конкретного народу склад мислення, система образів та уявлень, що регулюють поведінку людей в

певний історичний період розвитку нації. Складовими компонентами національної свідомості є національна психологія та національна ідеологія. Поняттям, близьким за змістом до національної свідомості, є національна самосвідомість. Сутність поняття національної самосвідомості зводиться до усвідомлення нацією своєї унікальності, своїх інтересів, свого місця в світі. Національна самосвідомість характеризується трирівневою структурою: буденний, теоретичний і державнополітичний рівні. Функціонально національна самосвідомість об'єднує націю, мобілізує її на досягнення головних цілей, допомагає адаптуватися до мінливих умов.

Українська нація наразі ще не є сформованою, її становлення відбувається у складних умовах, і основними процесами, які пов'язані зі змінами національної самосвідомості, є об'єднання в бажанні захистити країну, прагнення стабільності, етномаргіналізація та глобалізація.

Продовженням цієї роботи буде емпіричне дослідження динаміки національної самосвідомості українців за останні три роки переважно на буденному рівні, який є найбільш чутливим до змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. - К.: Критика, 2001. – 272 с.
2. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст в контексті сучасних дослідницьких підходів [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Державне управління: теорія і практика : електрон. наук. фах. вид. – 2009. – № 2. – Режим доступу до журн.: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/zmist.htm>. – Назва з екрана.
3. Карлова В. В. Формування національної самосвідомості українського народу в період національно-культурного відродження [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Демократичне врядування : електрон. наук. фах. вид. – 2010. – Вип. 6. – Режим доступу до журн.: nbuv.gov.ua/2010_6/fail/karlova.pdf. – Назва з екрана.
4. Карлова В.В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / В. В. Карлова; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К., 2013. - 36 с.
5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: [монографія] / Г. Касьянов. - К. : Либідь, 1999. - 352 с.
6. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз : [монографія] / І. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. - 390 с.

7. Лозова О.М. Семантика понять «нація» і «народ» в українській етнічній свідомості / О. М. Лозова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. – К.: Київський міський педагогічний ун-т ім. Б.Д. Грінченка, 2007.– №7.– С.45-50.
8. Парк Р. Избранные очерки: Сб. переводов. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. Психологи; [сост. и пер. с англ. В. Г. Николаев; отв. ред. Д. В. Ефременко]. – М., 2011. – 320 с. – (Сер. : «Теория и история социологии»).
9. Ющишин О.І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу / О. І. Ющишин // Наука. Релігія. Суспільство: Наук. журнал. - Донецький державний інститут штучного інтелекту. - 2010. - № 3. - С. 221-227.

Стусь Анна Александровна

студентка групи ПСМ-1-15-2.0д, V курс, направление подготовки «Психология»
aostus.il15@kubg.edu.ua

Научный руководитель

Лозовая Ольга Николаевна

доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой практической психологии
Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченка
o.lozova@kubg.edu.ua

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИНАМИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ

Аннотация. В работе рассмотрено содержание, структура, функции и проявления национального самосознания. Определено, что сегодня причинами изменений национального самосознания украинцев являются несколько процессов, различных по направленности и длительности воздействия, но происходящих одновременно: развитие национального самосознания, связанное с желанием защищать свою страну и повысить уровень социальной справедливости, усиление ностальгии по периоду стабильности и стремление его вернуть, а также процессы глобализации и этномаргинализации.

Ключевые слова: нация; национальное сознание; национальное самосознание; украинское национальное самосознание; динамика национального самосознания.

Anna O.Stus

student of group PSM-1-15-2.0d, V course, specialty "Psychology"
aostus.il15@kubg.edu.ua

Scientific Adviser

Olga M. Lozova

Doctor of Psychology, Professor, Head of the Chair of the Applied Psychology, Institute of Human Sciences, Borys Grinchenko Kyiv University
o.lozova@kubg.edu.ua

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS DYNAMICS OF UKRAINIANS

Abstract. An essential content, structure, function and expression of national self-consciousness were considered. It was found that present changes in the Ukrainian national consciousness are caused by multiple processes of opposite direction and varying duration that occur simultaneously: the growth of national self-consciousness associated with a desire to protect own country and increase social equity, increasing nostalgia for a period of stability and desire for its return, and the processes of globalization and etnomarginalization.

Keywords: nation; national consciousness; national self-consciousness; Ukrainian national self-consciousness; dynamics of national self-consciousness.